

१) ७४वी घटनादुरुस्ती अधिनियम - १९९२

(74th Constitution Amendment Act-1992)

पंचायत राज संस्थांना घटनात्मक आधार प्रदान करण्याचे कार्य ७३व्या घटनादुरुस्ती विधेयकाने शक्य झाले. पंचायत राज संस्थांना संवैधानिक दर्जा द्यावा ही मागणी जोर धरत असतानाच नगरपालिका संस्थांनाही असाच दर्जा देण्यात यावा, असा विचार पुढे आला. या दृष्टिकोनातूनच स्व. राजीव गांधी सरकारने पंचायत राजसंबंधी असणाऱ्या ६४व्या घटनादुरुस्ती विधेयकाबरोबरच नगरपालिकासंबंधी ६५वे घटनादुरुस्ती विधेयक तयार केले होते.

नगरपालिका संविधान संशोधन अधिनियमही पंचायत राज संविधान विशोधन अधिनियमाप्रमाणे तिसऱ्या प्रयत्नात मान्य करण्यात आले. प्रथम स्व. राजीव गांधी यांच्या काळात व नंतर श्री. व्ही. पी. सिंग व श्री. चंद्रशेखर हे पंतप्रधान असताना हे विधेयक मंजूर होऊ शकले नाही. शेवटी श्री. पी. व्ही. नरसिंह राव हे पंतप्रधान असताना हे विधेयक ७४वे घटनादुरुस्ती विधेयक म्हणून दि. २२ डिसेंबर १९९२ रोजी लोकसभेत व दि. २३ डिसेंबर १९९२ रोजी राज्यसभेत मंजूर झाले. दि. २० एप्रिल १९९३ रोजी या विधेयकावर राष्ट्रपतीची स्वाक्षरी झाली आणि घटनात्मक दर्जा मिळाला. त्याची अंमलबजावणी १ जून १९९३ पासून करण्यात आली. सर्व घटकराज्य व केंद्रशासित प्रदेशांना या घटनादुरुस्तीतील तरतुदीची अंमलबजावणी करण्यासाठी एका वर्षाची म्हणजे ३१ मे १९९४ अखेरपर्यंतची मुदत देण्यात आली होती. या ७४व्या घटनादुरुस्ती विधेयकाच्या मान्यतेनंतर भारतीय राज्यघटनेत समाविष्ट केलेल्या तरतुदींच्या आधारे निर्माण झालेल्या काही महत्त्वाच्या वैशिष्ट्यांना जाणून घेणे औचित्यपूर्ण ठरेल.

७४व्या घटनादुरुस्ती अधिनियमाची प्रमुख वैशिष्ट्ये

- १) संवैधानिक दर्जा
- २) कार्यसूचीसाठी नवीन परिशिष्ट
- ३) नगरपालिकांची घडण
- ४) नगरपालिकांची रचना

पंचायतीराज आणि नागरी प्रशासन / २५०

- ५) प्रभाग (वॉर्ड) समितीची घडण व रचना
- ६) आरक्षण धोरण
- ७) नगरपालिकांचा कार्यकाल
- ८) सदस्यत्वाची अपात्रता
- ९) नगरपालिकांची शक्ती, अधिकार व जबाबदारी
- १०) नगरपालिकांची कर व निधी आकारण्याची शक्ती
- ११) वित्त आयोग
- १२) नगरपालिकांच्या लेख्यांचे लेखापरीक्षण
- १३) नगरपालिका निवडणुका
- १४) केंद्रशासित व अपवाद असणाऱ्या प्रदेशांसाठीची तरतूद
- १५) काही प्रदेशांना लागू नसणे
- १६) जिल्हा नियोजन समिती
- १७) महानगर नियोजन समिती
- १८) निवडणूक बाबींमध्ये न्यायिक हस्तक्षेप नाही

१) संवैधानिक दर्जा (Constitutional Status) :

या घटनादुरुस्तीनुसार भारतीय राज्यघटनेत नवीन '9-A' या भागाचा समावेश करण्यात आला. या भागात कलम २४३ (P) ते कलम २४३ (Z-G) मध्ये नगरपालिकांसंबंधी आवश्यक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. यामुळे नगरपालिका संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला आहे.

२) कार्यसूचीसाठी नवीन परिशिष्ट

(New Schedule For Function List) :

नगरपालिका संस्थांचे कार्य व जबाबदारी स्पष्ट करण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेत पंचायत राजप्रमाणेच नवीन १२वे परिशिष्ट जोडण्यात आले. या परिशिष्टात नगरपालिका संस्थांना करावी लागणारी १८ कार्यविषयांची सूची दिली आहे. ज्याआधारे नागरी स्थानिक स्वशासनावर जबाबदारी सोपविण्याचे राज्यांना निर्देश दिले आहे.

पंचायतीराज आणि नागरी प्रशासन / २५१

३) नगरपालिकांची घडण (Constitution of Municipalities) :

भारतीय राज्यघटनेतील कलम २४३ (Q) नुसार नागरी भागांसाठी खालील तीन प्रकारच्या नगरपालिका संघटना स्थापन करता येतील.

अ) नगर पंचायत (Nagar Panchayat) :

मूळतः ग्रामीण असणारे; परंतु शहरी क्षेत्रात परिवर्तित होत असणाऱ्या संक्रमण अवस्थेतील क्षेत्रासाठी नगरपंचायत स्थापन केली जाईल.

ब) नगर परिषद (Municipal Council) :

लहान नागरी क्षेत्रांसाठी नगर परिषद स्थापन केली जाईल.

क) महानगरपालिका (Municipal Corporation) :

मोठ्या नागरी शहरांसाठी महानगरपालिकेची स्थापना करण्यात येईल.

वरीलप्रमाणे नगरपालिका संस्थांची स्थापना करताना राज्यपाल निश्चित तरतुदींचा अर्थ लावून तसा आदेश कार्यान्वित करतील.

४) नगरपालिकांची रचना (Composition of Municipalities) :

भारतीय राज्यघटनेतील कलम २४३ (R) अन्वये नगरपालिका संस्थांची रचना स्पष्ट केली आहे. नगरपालिका क्षेत्राचे भौगोलिकदृष्ट्या वॉर्डांत विभागणी करून प्रत्येक वॉर्डांतून सदस्य (नगरसेवक) प्रत्यक्ष मताने निवडला जाईल. याशिवाय राज्याच्या विधिमंडळाच्या ठरावाने पुढील क्षेत्रातून सदस्यांना प्रतिनिधित्व मिळू शकते.

- १) नगरपालिका प्रशासनात विशेषतः अनुभव असणारी व्यक्ती.
- २) नगरपालिका क्षेत्रातून प्रतिनिधित्व करणारे लोकसभा व विधानसभा सदस्य.
- ३) नगरपालिका क्षेत्रातून प्रतिनिधित्व करणारे राज्यसभा व विधान परिषद सदस्य.
- ४) कलम २४३ (S) मधील उपकलम ५ अन्वये स्थापन झालेल्या वॉर्ड समितीचे अध्यक्ष. (Chairperson)

५) प्रभाग (वॉर्ड) समितीची घडण व रचना

(Constitution and Composition of wards Committes) :

भारतीय संविधानातील कलम २४३ (S) नुसार तीन लाख किंवा अधिक लोकसंख्या असणाऱ्या नगरपालिका क्षेत्रातील दोन किंवा अधिक प्रभागासाठी प्रभाग समितीची स्थापना केली जाईल. राज्याचे विधिमंडळ यासंबंधी तरतूद करून खालील बाबी निश्चित करील.

- १) प्रभाग समितीची घडण निश्चित करणे.
- २) प्रभाग समितीतील सदस्यांच्या जागा भरण्याची पद्धती निश्चित करणे.
प्रभाग क्षेत्रातील नगरसेवक हा त्या प्रभाग समितीचाही सदस्य असावा. प्रभाग समितीत एकच नगरसेवक असेल, तर तो त्या समितीचा अध्यक्ष असेल. दोनपेक्षा अधिक नगरसेवक प्रभाग समितीचे सदस्य असल्यास त्यांच्यापैकी एकाला अध्यक्ष म्हणून निवडले जाईल.

६) आरक्षण धोरण (Reservation Policy) :

पंचायत राज संस्थेप्रमाणेच नगरपालिका संस्थाध्यक्षासाठीही आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे. भारतीय राज्यघटनेतील कलम २४३ (T) अन्वये नगरपालिका संस्थांत सदस्य व पदाधिकारी या दोन्ही स्तरांवर आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे. प्रामुख्याने अनुसूचित जाती-जमातीला लोकसंख्येच्या प्रमाणात आरक्षण असेल व त्यापैकी १/३ पेक्षा कमी नाही, इतके महिला आरक्षण दिले जावे व इतर मागासवर्गांच्या संदर्भात आरक्षणाची भूमिका राज्याचे विधिमंडळ निश्चित करतील; परंतु त्यापैकी १/३ पेक्षा कमी नाही इतके महिला आरक्षण असेल. तसेच एकूण पदांच्या १/२ पेक्षा कमी नाही इतके महिला आरक्षण निश्चित केले जाईल अशी तरतूद करण्यात आलेली होती. पुढे तो १/२ पेक्षा कमी नाही इतकी करण्यात आलेली आहे. (टिप : ७४व्या घटनादुरुस्तीने नागरी स्थानिक स्वशासन संस्थेत महिला आरक्षणाची मर्यादा १/३ पेक्षा कमी नाही एवढी होती; परंतु सन २०११ च्या ११०व्या घटनादुरुस्तीने ही मर्यादा १/२ किंवा ५०% पेक्षा कमी नाही एवढी करण्यात आली आहे.)

७) नगरपालिकांचा कार्यकाल (Duration of Municipalities) :

भारतीय राज्यघटनेतील कलम २४३ (U) नुसार नगरपालिकांचा कार्यकाल निवडणुकीनंतरच्या पहिल्या बैठकीपासून ५ (पाच) वर्षांचा राहिल. मात्र, त्यापेक्षा कमी कालावधीत त्यांना बरखास्त केले जाऊ शकेल. बरखास्तीनंतर सहा महिन्यांच्या आत निवडणुका घेणे बंधनकारक राहिल.

८) सदस्यत्वाची अपात्रता (Disqualification For Membership) :

राज्यघटनेतील कलम २४३ (V) अन्वये नगरपालिका संस्थेतील सदस्यांना खालील तरतुदीनुसार अपात्र ठरविले जाईल -

- १) राज्य विधिमंडळाच्या निवडणुकीसाठी अपात्र असणारी व्यक्ती
- २) राज्य विधिमंडळाने अपात्रतेसंबंधी कायदा केल्यास

असे असले, तरी राज्य विधिमंडळाच्या निवडणुकीसाठी वयोमर्यादा २५ आहे; परंतु नगरपालिका संस्थांसाठी ती वय वर्ष २१ आहे. त्यामुळे या कारणास्तव अपात्र करता येत नाही. अंतिमतः अपात्रतेसंबंधी काही समस्या उद्भवल्यास राज्य विधिमंडळ कायदा करील.

९) नगरपालिकांची शक्ती, अधिकार व जबाबदारी

(Powers, Authority and Responsibilities of Municipalities):

भारतीय राज्यघटनेतील कलम २४३ (W) नुसार राज्याचे विधिमंडळ नगरपालिका संस्थांना त्यांच्या कार्य चलनासाठी आवश्यक ती शक्ती, अधिकार व जबाबदारी सोपवू शकेल. सामान्यपणे त्यांना खालील बाबींच्या आधारे शक्ती, अधिकार व जबाबदारी वर्ग केली जाईल -

- १) आर्थिक विकास व सामाजिक न्यायाच्या दृष्टीने योजना तयार करणे.
- २) राज्यघटनेतील १२व्या परिशिष्टातील १८ विषयासंबंधी योजनांची अंमलबजावणी करणे.

१०) नगरपालिकांची कर व निधी आकारण्याची शक्ती

(Power to Impose Taxes and Funds of the Municipalities) :

भारतीय संविधानातील कलम २४३ (X) अन्वये नगरपालिका संस्थांना कर व निधी उभारण्याची शक्ती प्रदान करण्याचा अधिकार राज्याच्या विधिमंडळाला

आहे. नगरपालिका कर, निधी, ड्युटीज, फीस अशा विविध माध्यमांतून पैसा उभा करू शकतील.

११) वित्त आयोग (Finance Commission) :

राज्यघटनेतील कलम २४३ (Y) अन्वये नगरपालिकांनी वित्तीय स्थिती सुधारणे, त्याच्यासाठी अनुदानाची व्यवस्था तसेच राज्य व नगरपालिका यांच्यातील कर, ड्युटीज, टोल व फीस यांच्या वितरणासंबंधी सूचना करण्याची जबाबदारी राज्य वित्त आयोगावर सोपविण्यात आली आहे. अशा राज्य वित्त आयोगाच्या स्थापनेची तरतूद राज्यघटनेच्या कलम २४३ (I) नुसार केली आहे.

१२) नगरपालिकांच्या लेख्यांचे लेखापरीक्षण

(Audit of accounts of the Municipalities) :

भारतीय राज्यघटनेतील कलम २४३ (Z) नुसार नगरपालिका संस्थांचे लेखांकन निश्चित करणे व त्या लेख्यांचे लेखापरीक्षण करणे, या बाबीसंबंधी तरतूद राज्य विधिमंडळ करील. असे लेखापरीक्षण हे नियमित करावे लागेल.

१३) नगरपालिका निवडणुका (Elections of the Municipalities):

नगरपालिका संस्थांच्या मतदार याद्या तयार करणे, मतदारसंघ तयार करणे व निवडणूक प्रक्रियेला मार्गदर्शित आणि नियंत्रित करण्याची जबाबदारी राज्यघटनेतील कलम २४३ (ZA) नुसार राज्य निवडणूक आयोगावर असेल. अशा राज्य निवडणूक आयोगाची स्थापना कलम २४३ (K) अन्वये केली जाईल.

१४) केंद्रशासित व अपवाद असणाऱ्या प्रदेशांसाठीची तरतूद

(Application to union territories) :

भारतीय राज्यघटनेतील कलम २४३ (ZB) नुसार ७४व्या घटनादुरुस्तीतील सर्व तरतुदी राज्यांप्रमाणेच सर्व केंद्रशासित प्रदेशांना लागू असतील. विधिमंडळ अस्तित्वात असणाऱ्या केंद्रशासित प्रदेशात विधिमंडळ कायदा पारित करील व जेथे विधिमंडळे अस्तित्वात नाही तेथील प्रशासकीय प्रमुख राष्ट्रपतीच्या आदेशानुसार व्यवस्था करतील.

१५) काही प्रदेशांना लागू नसणे (Not Applied To Certain Areas):

भारतीय राज्यघटनेतील कलम २४३ (ZC) नुसार भारतातील अनुसूचित